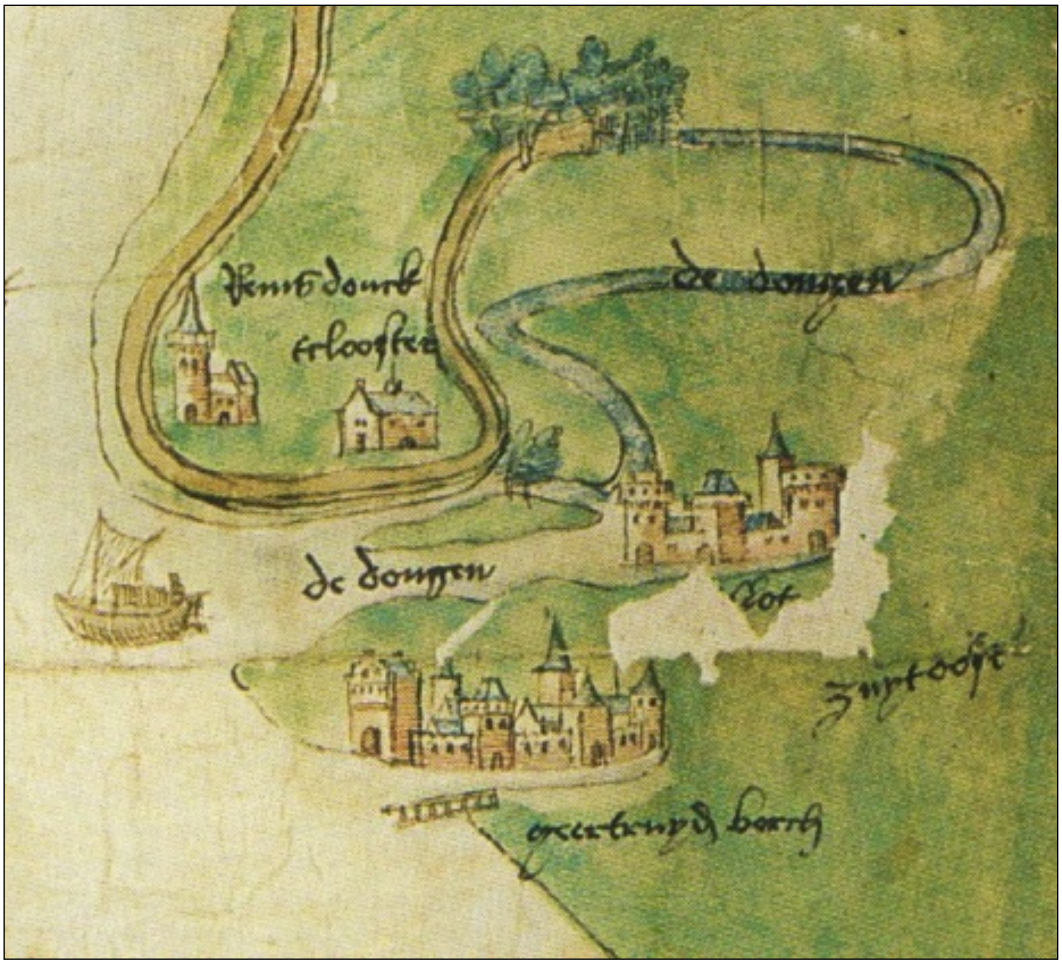
GEERTRUIDENBERG
EEN BEVOCHTEN VESTE IN EEN WATERLINIE



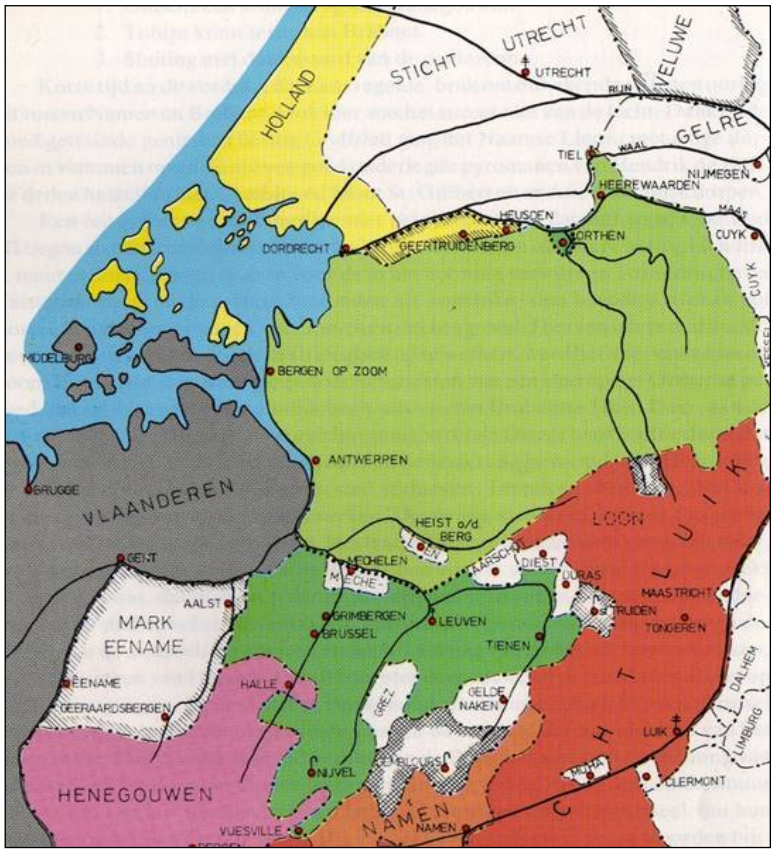
Geertruidenberg 2017
(Projectboek Bijlage D)

Inhoud

Geertruidenberg op de grens van Holland en Brabant
Geertruidenberg van nederzetting tot vestingstad
Het kasteel van Geertruidenberg een belangrijke schakel in de verdediging van Holland
Geertruidenberg een bevochten veste in een waterlinie
De wenselijkheid om de kasteelmuur van Geertruidenberg zichtbaar te maken

Geertruidenberg op de grens van Holland en Brabant
Geertruidenberg kent een vroege vanuit het zuiden (Brabant/Luik) gestimuleerde ontstaansgeschiedenis, die met zekerheid teruggaat tot de 9e eeuw en mogelijk nog verder. De groei van Geertruidenberg in de Middeleeuwen moet, evenals dat ergens anders in de streek het geval was, in nauw verband hebben gestaan met de ontwikkelingen binnen en buiten het graafschap Holland en het hertogdom Brabant. Juist in de elfde en twaalfde eeuw wisten de landsheren van Holland en Brabant hun gebied en macht steeds verder uit te breiden, waardoor zij minder afhankelijk van de Duitse keizers kwamen te staan en eigenmachtiger gingen optreden. Door deze machtsstrijd behoorde Geertruidenberg wisselend tot Brabant of Holland. Bij Staatswet van 1814 werd de stad definitief aan Brabant toegevoegd.

De nu in Noord-Brabant gelegen Zuiderwaterlinie, ook wel Zuiderfrontier genoemd, was in de zestiende en zeventiende eeuw de meest zuidelijke militaire verdedigingslinie van de noordelijke Nederlanden (Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden). De Zuiderwaterlinie was grotendeels gebaseerd op inundatie en heeft daaraan zijn naam ontleend. Enkele delen van deze waterlinie, die over een lengte van 160 kilometer loopt van Bergen op Zoom tot Grave, zijn tot aan 1952 in gebruik geweest. Toch was het westelijk deel van de Zuiderwaterlinie niet de eerste 'natte' verdedigingslinie aan de zuidgrens van de noordelijke Nederlanden, daarvoor moeten we terug naar de dertiende en veertiende eeuw waarin gewestelijke landsheren hun macht en territorium wilden uitbreiden en daarvoor elkaar bevochten. Deze zuidgrens liep van west naar oost (Zevenbergen - Geertruidenberg - Waalwijk -Heusden) dwars door moerassige gebieden die werden aangeduid als: 'vene' (veengronden), 'wastines' (slijkgronden), 'pasturages' (weidegronden) en broeklanden (al dan niet ingedijkt laag groenland). Deze gebieden, waarin Geertruidenberg een zeer belangrijke grenspositie innam, werden doorsneden door rivieren als de Maas, de Donge, de Mark, de Striene en meerdere kleinere afwateringsstroompjes (afb. 1).



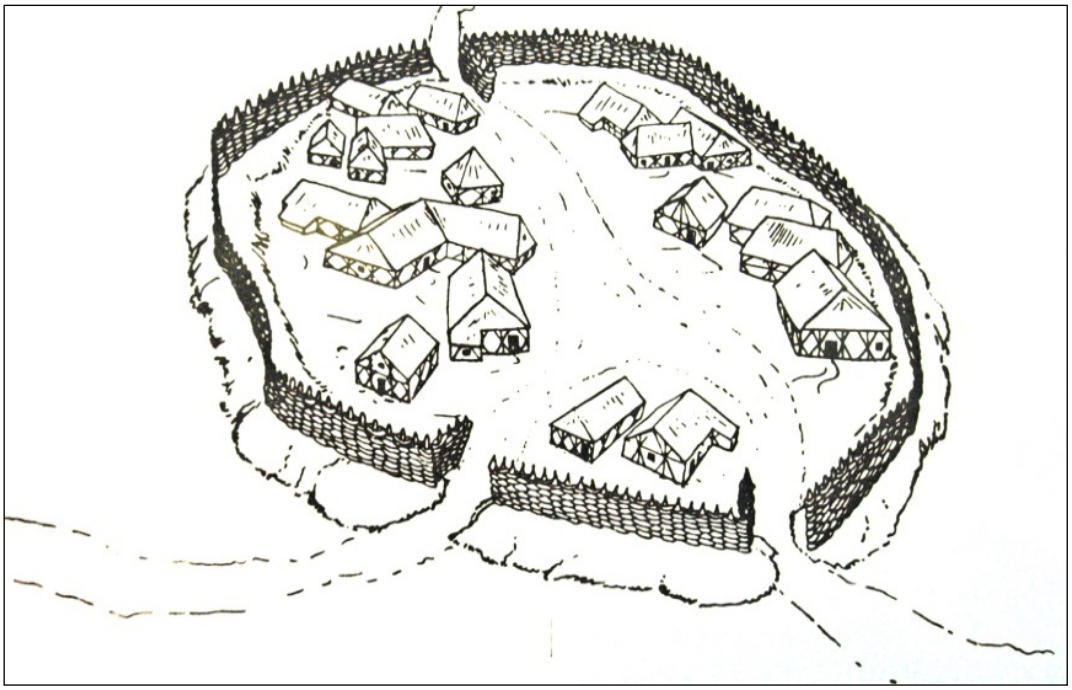
1. Geertruidenberg ligt omstreeks 1100 in betwist Brabants leengoed (geel/gearceerd).

Geertruidenberg van nederzetting tot vestingstad
Geertruidenberg, vóór 1213 *Mons Littoris* of *Oeverberg* genoemd, ontstond op een hoge pleistocene zandrug aan de linkeroever van de Donge. Omgeven door drassige gronden en in de nabijheid van oude land- en vaarwegen, bleek het voor de naar het noorden trekkende Frankische volksstammen een geschikte nederzetting (afb. 2). De plaats groeide uit tot een, door een aarden wal en houten palissade omsloten, pre-stedelijke nederzetting (afb. 3). In de stadsrechtverlening van 1213 wordt voor het eerst de naam *Monte Sancte Gertrudis* (Sint Geertruidenberg) gebruikt. Hoe de stad sindsdien werd beveiligd is niet duidelijk, mogelijk dat een aarden wal met daaromheen een natte gracht de vijand buiten moest houden.
Ruim honderd jaar later liet graaf Willem III van Holland de onduidelijke en zwak verdedigde zuidgrens van Holland, waardoor tussen Brabant en Holland steeds grensgeschillen en gevechten oplaaiden, opnieuw vaststellen (1325) en versterken. Binnen deze grensversterking kreeg Geertruidenberg een belangrijke positie toebedeeld, de stad werd ommuurd (1318) en voorzien van een natte buitengracht (afb. 4). Verder werd bij de stadsmuur een sterk ommuurd kasteel (burcht) gebouwd (1323-1325) dat door een dubbele natte gracht extra werd beveiligd. Graaf Willem III spreekt in 1323 dan ook over een *steenhuys ende ene veste* (zie voor het kasteel hierna).

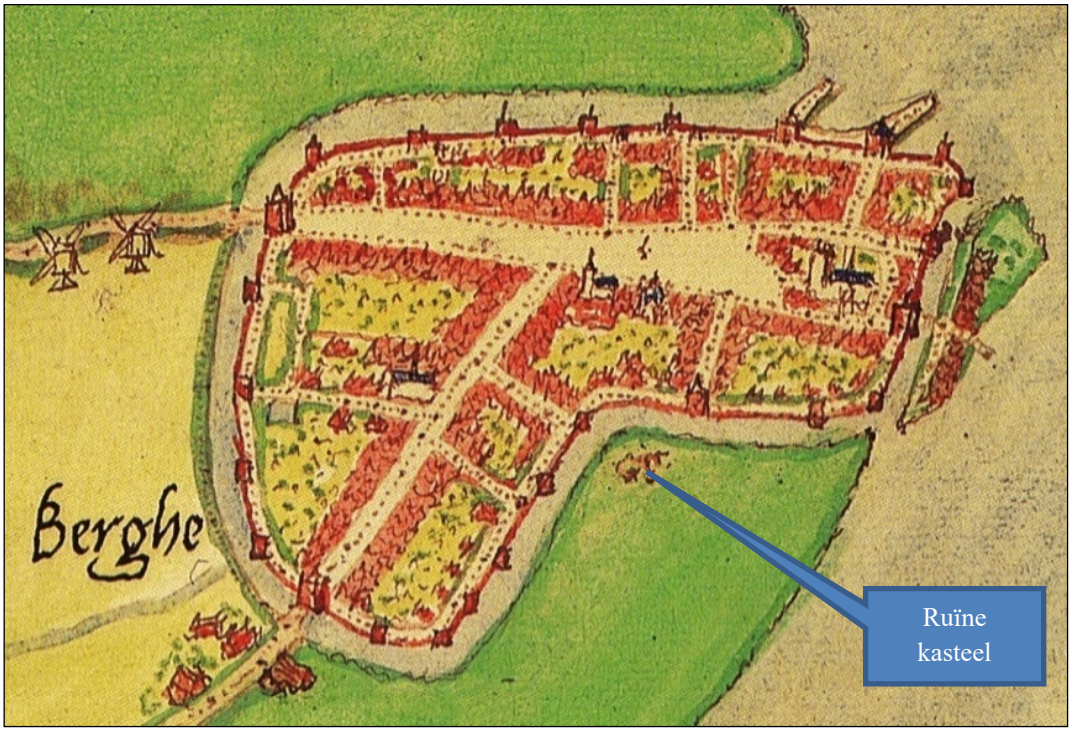
Sindsdien werd de stad “De Sleutel van Holland” genoemd: ‘het slot op de poort naar Holland’. Na de inname van Geertruidenberg in 1573 door Prins Willem van Oranje, gelastte deze de middeleeuwse stadsmuur af te breken en te doen vervangen door uitgelegde vestingwerken (afb. 5 en 6). Bij Koninklijk Besluit van 1 augustus 1911 werd de vesting Geertruidenberg opgeheven.



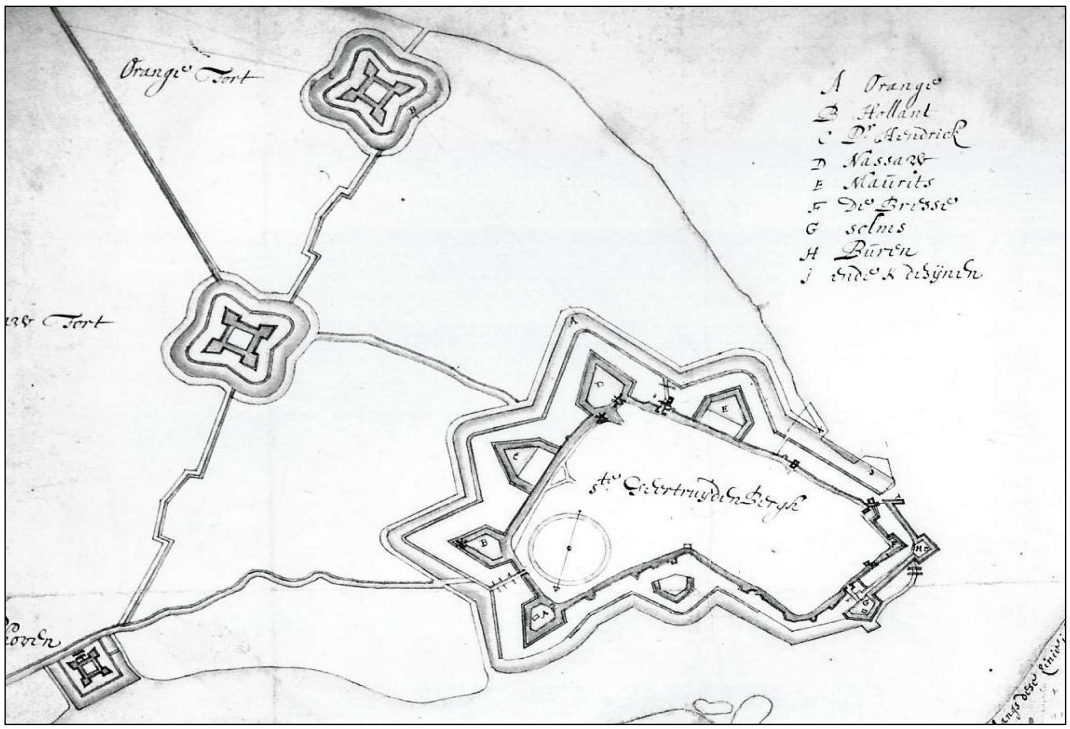
2. Primaire nederzetting.



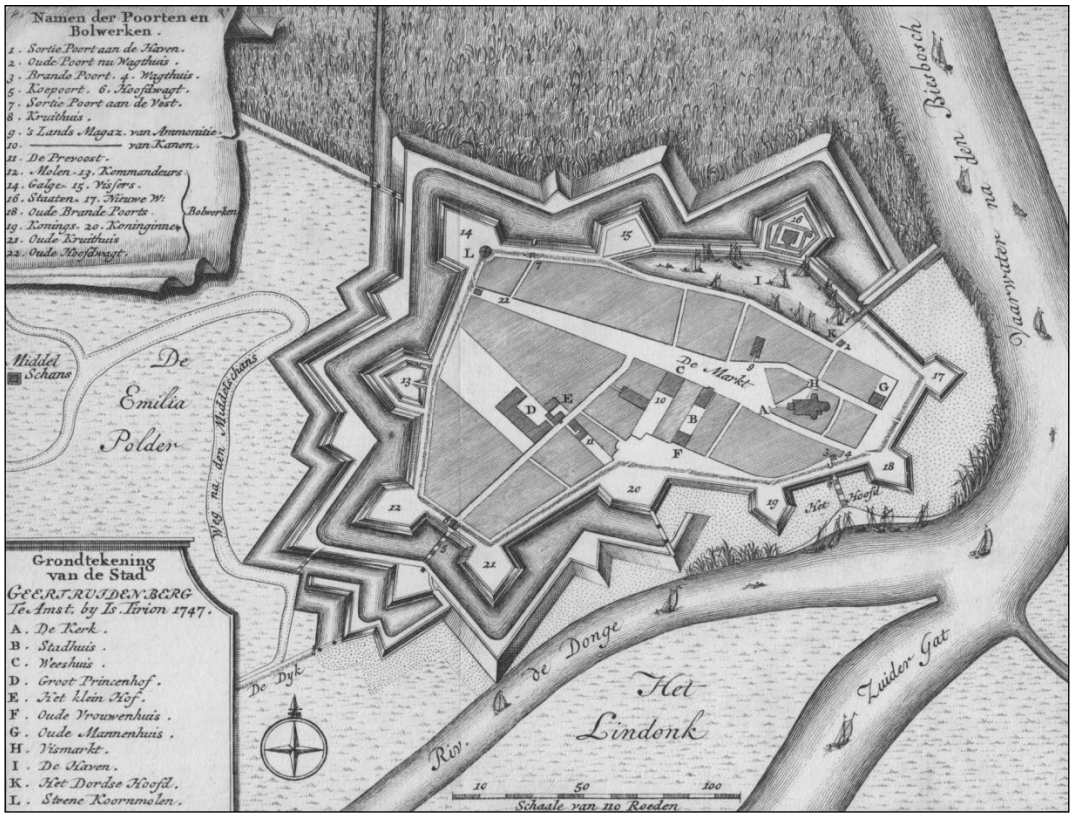
3. Pre-stedelijke nederzetting.



4. Stadsmuur met gracht in 1547.



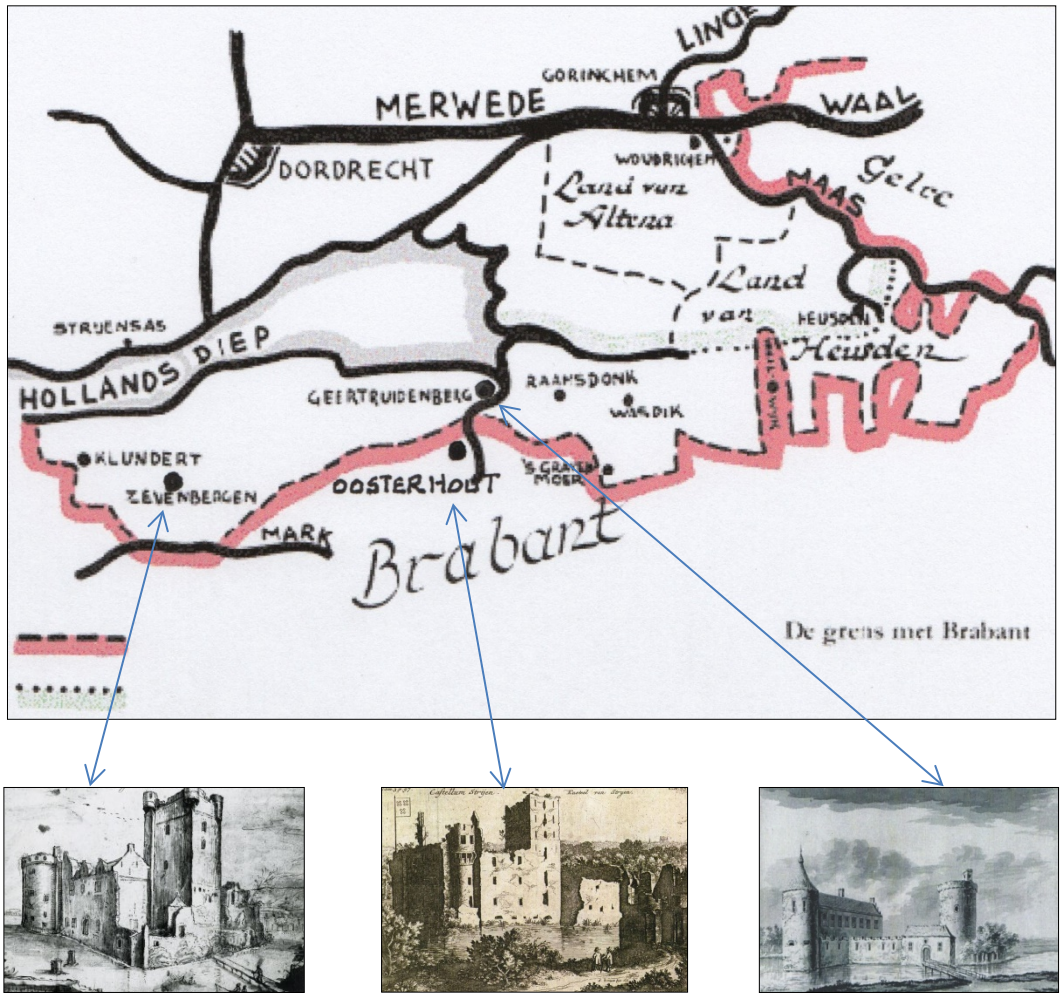
5. Uitgelegde vestingwerken in 1636.



6. Uitgelegde vestingwerken in 1749.

De directe aanleiding om Geertruidenberg te versterken lag in de Vlaams-Brabantse inval in 1304 in het graafschap Holland, dat in de periode 1299-1304 werd geregeerd door graaf Jan II van Avesnes. De Vlamingen, gesteund door de Zeeuwen, kregen bijna geheel Holland en Zeeland in hun macht en rukten op tot Alkmaar. De sluwe hertog Jan van Brabant zag daarin een schone kans om zijn verloren gezag over Geertruidenberg te herwinnen, en trok met een aanzienlijk leger door de Langstraat op naar die stad. Deze bood echter heftige tegenstand, waarop de hertog in het geheel niet had gerekend. Pas na enkele dagen zware strijd werd Geertruidenberg door de Brabanders ingenomen. Lang bleef hertog Jan niet in het bezit van de stad, want nog in hetzelfde jaar heroverde Nicolaas van Putten deze weer voor de graaf van Holland. Hertog Jan werd met zijn leger tot Waalwijk opgejaagd, waar hij een flinke afstraffing kreeg.

Toch duurde het nog veertien jaar alvorens de zuidelijke grensversterking van Holland werd aangepakt. Samen met zijn rijke en invloedrijke kamerling Willem van Duvenvoorde liet graaf Willem III tussen 1318 en 1325 de streek tussen Geertruidenberg, Oosterhout en Zevenbergen danig versterken (zie hiervoor). In 1325 werd als laatste het grensgeschil tussen Holland en Brabant opgelost door deze opnieuw vast te stellen en af te palen. De drie plaatsen met hun kastelen (burchten) werden sterk genoeg bevonden om de controle over het westelijk deel van de Hollandse zuidgrens te waarborgen (afb. 7).

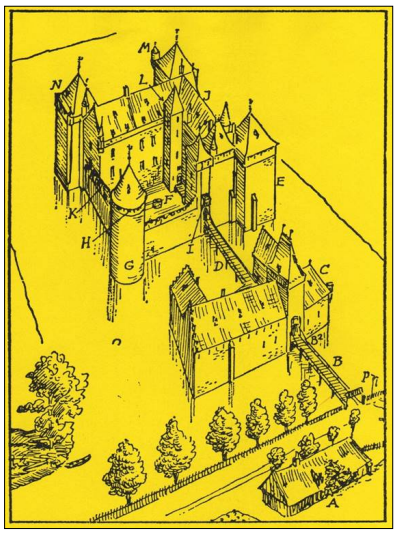


7. De drie kastelen aan de zuidgrens van Holland.

Het kasteel van Geertruidenberg een belangrijke schakel in de verdediging van Holland
Vóór 1325 had de graaf van Holland in Geertruidenberg aan de zuidzijde van de Markt al zijn grafelijke hofstede. Die hofstede moet worden gezien als de voorloper van het stenen kasteel van Geertruidenberg. Dit kasteel (1323-1547) werd, net buiten de stadsmuur, gebouwd ten zuiden van de hofstede. De graaf verbleef vaak te Geertruidenberg waar hij op zijn hofstede en kasteel (voorburcht), die hij gebruikte als 'pied-à-terre' en tijdelijke residentie, woonde. Een belangrijke reden voor zijn verblijven in Geertruidenberg zal zeker de gunstige ligging voor zijn reizen naar Henegouwen (B) ervan zijn geweest, maar toch ook voor het onderhouden van zijn contacten met Willem van Duvenvoorde.

Aanvankelijk zal de graaf de bedoeling hebben gehad om de bouw van het kasteel zelf te bekostigen want, zoals later bleek, liet hij daarvoor in een veldoven nabij de stad bakstenen (quareelen) maken van daar gedolven klei. Het kwam de graaf goed uit dat de schat- en invloedrijke Willem van Duvenvoorde zijn wegen kruiste en een belangrijk kamerling, diplomaat én geldschieter bleek te zijn. De graaf sloeg dan ook twee vliegen in één klap door Van Duvenvoorde op 24 augustus 1323 te belenen met het schoutambt van Geertruidenberg en de opdracht voor het bouwen van het kasteel in de schoenen te schuiven. Wel geeft de graaf hem, behalve de jaarlijkse 200 pond, daarvoor *alle onse quareele, die wy hebben doin maken tot sente Gheertruydenberge, in manieren als dat hy dair mede sal doen maken een steenhuys ende eene veste, dair hy aen legghen sal van syns selfs gelde bynnen tween jaren naest comende tote duysent ponden Tornoyse*…. Met andere woorden Van Duvenvoorde moest een sterk en ommuurd kasteel (burcht) bouwen dat samen met de burchten van Oosterhout (waarvan een deel van een toren bewaard is gebleven) en Zevenbergen (waarvan in 1980 heterogene puinresten zijn gevonden) sterk genoeg bevonden moest worden om het zuidwestelijk grensgebied van het graafschap te verdedigen. Willem van Duvenvoorde kreeg het kasteel te leen, maar de voorburcht bleef te allen tijde beschikbaar voor de graaf en zijn gevolg.

De afmetingen van het Bergse kasteel waren bijzonder groot, maar liefst 60 x 45 meter (2700 vierkante meter), het werd gebouwd in het moeras tussen de stadsmuur en de linkeroever van de Donge (afb. 8). Via de borchwerf ging men over de brug van de buitengracht naar de voorburcht, vandaar werd over de ophaalbrug van de binnengracht het kasteel (burcht) bereikt. Tussen de twee grachten was een singel, waarop een boomgaard, gelegen. Het kasteel had vier hoektorens en had een verdedigende functie voor de grens, Geertruidenberg en de nabijgelegen landwegen. Daarnaast had het ook een dwangfunctie, in het bijzonder het in bedwang houden van de stad. Nagenoeg in een rechte lijn vanaf het kasteel naar het zuiden stond op een afstand van enige kilometers het kasteel van Willem van Duvenvoorde. Iets noordelijk van het Oosterhoutse kasteel liep de grens van Holland. Weer 24 kilometer in zuidwestelijke richting stond het kasteel van Zevenbergen.



8. Zo ongeveer kan het kasteel van Geertruidenberg er hebben uitgezien.

Het kasteel heeft de roerige tijden van de 14e en 15e eeuw niet overleefd, aan het eind van de 15e eeuw bleek het onbewoonbaar en vervallen tot een ruïne. Hoewel het kasteel na de gedeeltelijke verwoesting tijdens de Hoekse en Kabeljauwse Twisten in 1420 nog werd herbouwd, zou het nooit meer de grandeur van weleer bereiken. In 1523 vroeg het stadsbestuur van Geertruidenberg aan keizer Karel V om de resten van het kasteel te mogen afbreken, om daarmee de stadsmuur en de straten van de stad te herstellen. De keizer stemde in 1525 toe en in 1547 werd de laatste bovengrondse steen van het kasteel afgebroken. Na vele jaren onderzoek (door Bas Zijlmans) heeft in 2000-2001 de Archeologische Werkgroep (AWG) van de Oudheidkundige Kring "Geertruydenberghe", met welwillende medewerking van restauratiebedrijf Oome, grote delen van het kasteel blootgelegd.

Geertruidenberg een bevochten veste in een waterlinie
In chronologische volgorde wordt hier een kort overzicht gegeven van de voornaamste belegeringen van Geertruidenberg en het kasteel daar. De eerste twee grote belegeringen vonden plaats tijdens de Hoekse en Kabeljauwse Twisten, waarin Geertruidenberg een belangrijke rol speelde. Vervolgens is de Tachtigjarige Oorlog verantwoordelijk voor nieuwe strijdtonelen, ook hierin had Geertruidenberg een aansprekende rol. Zo verwierf Prins Maurits in 1593 met zijn drie maanden durend 'Romeins beleg' van Geertruidenberg, waarbij ongeveer 21.000 man troepen bij betrokken waren veel krijgsroem.

1304: Verovering van Geertruidenberg door de Brabantse hertog Jan (zie hiervoor).

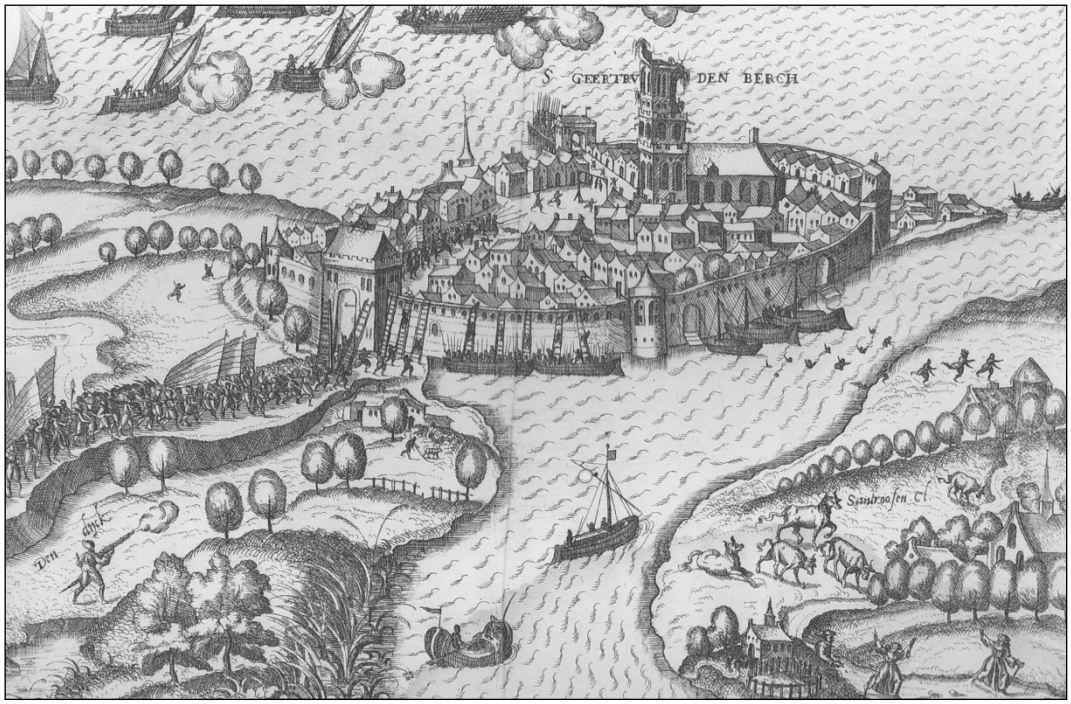
1351: Het eerste beleg van het kasteel van Geertruidenberg vond plaats tijdens de Hoekse en Kabeljauwse Twisten en duurde van begin oktober 1351 tot 18 augustus 1352. De strijd ging om de heerschappij over Holland, Zeeland en Henegouwen. De hoofdpersonen in deze strijd waren keizerin Margaretha (Hoeks) en haar zoon Willem V (Kabeljauws).
De bezetting van het kasteel bestond uit de Hoekse kastelein Filips van Polanen en 34 man krijgsvolk. De aanvallende Kabeljauwse partij werd gevormd door detachementen van de steden Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden én Geertruidenberg! Hieronder bevonden zich twaalf prominente Hollandse edelen. De bezetting van het kasteel werd uitgehongerd en moest zich uiteindelijk overgeven aan Willem V, die daarvoor uit Dordrecht naar Geertruidenberg was gekomen. Het kasteel liep grote schade op maar werd hersteld.

1420: De Hoekse en Kabeljauwse Twisten laaiden in 1420 weer op toen opnieuw familieleden elkaar bestreden om de heerschappij over Holland. Ditmaal waren de Hoekse gravin Jacoba van Beieren en haar Kabeljauwse oom hertog Jan van Beieren de hoofdpersonen. De kastelein van het kasteel van Geertruidenberg, Dirk van de Merwede, was een geheime vriend van Jacoba van Beieren en hertog Jan IV van Brabant en stond aan haar zijde. Jacoba van Beieren nam zelfs tijdelijk haar toevlucht tot het Bergse kasteel. Jan van Beieren vestigde zich te Dordrecht, dat zijn zijde koos. Omdat de Bergse burgerij neigde naar de Kabeljauwse kant waarschuwde Dirk vooraf de Bergenaren om vooral de Dordtenaren buiten de stad te houden, zo niet dan zou hij de stand in brand steken: *tot wat tijden dat ghy die van Dordrecht in u stede laet komen, so segghe ic u voorwaer, dat ic 't vyer in u stede schieten sal.* De burgerij sloeg de waarschuwing van Dirk in de wind en zodra de Dordtenaren met hun 'soudeniers ende knechten' (huurlingen, krijgsvolk) voor de stad verschenen, openden zij de stadspoorten. Het kasteel werd omsingeld maar Dirk sloeg alle stormaanvallen af en uit woede schoot hij op Sint Lambertusdag (17 september) 's middags om vier uur, overvloedig het vuur in alle hoeken van de stad, die nagenoeg geheel afbrandde. Na dit echec werden Kabeljauwse versterkingen naar Geertruidenberg gezonden om de brand te wreken. Ze brachten kanonnen mee en bestookten daarmee het kasteel, dat grote schade opliep en waarvan onder meer twee torens vernield werden.
Uit beschrijvingen van deze strijd vernemen we de aard van de beschietingen: *waarom sy met groote bussen, cartouwen, slangen en andere stuccen met allen seer op dat slot schoten. Ende hadden meest alle de toornen ter neder geworpen met de grote steenen die sy schoten, mer dat en hinderde die van den huyse niet herde*.

Dirk van de Merwede hield het beleg 26 weken uit, maar moest uiteindelijk capituleren en uitwijken naar Breda. Zoals blijkt uit de stadsrekeningen van Dordrecht dat de belegering van Geertruidenberg en het kasteel die stad dertienduizend ponden kostte. Ook nu werd het kasteel herbouwd.

1489: Op last van Jonker Frans van Brederode, hoofd van de Hoekse factie, was Jan van Naaldwijk op 6 maart 1489 met een grote drom krijgsvolk van Rotterdam naar Geertruidenberg gekomen om de stad in te nemen. Zonder veel moeite werd de verzwakte stad bij verrassing ingenomen. Jan van Naaldwijk liet de stad direct versterken om van daaruit rooftochten te ondernemen naar het Land van Breda. De inname van Geertruidenberg door de Hoeksen zinde de Dordtenaars en Schiedammers niet en zij togen met hun gehele macht naar Geertruidenberg om daar hun vijanden te verdrijven, maar dat liep op een mislukking uit. Alleen de drossaard van Breda, Jan van Wijngaerden, vermocht de rovende Hoeksen op de vlucht te drijven en enkelen van hen gevangen te nemen, die te Breda werden onthoofd. Daarmede hadden de Bredanaars Jan van Naaldwijk nog niet uit Geertruidenberg. Op 28 april 1489 gelukte hen dat wel, door Jan van Naaldwijk 2000 schilden te bieden om de stad te verlaten. De Bredanaars hadden samen met de bewoners van de omliggende plaatsen dit bedrag bijeengebracht, omdat zij vreesden grote schade te zullen lijden door een voorgenomen beleg van Geertruidenberg. De hertog van Saksen-Meiszen bracht namelijk veel krijgsvolk bijeen om Geertruidenberg voor aartshertog Maximiliaan te belegeren. Door het optreden van de Bredanaars bleef Geertruidenberg in 1489 gespaard voor een mogelijke nieuwe verwoesting.

1573: In de nacht van 30 op 31 augustus 1573 neemt hopman Poyet in opdracht van Willem van Oranje, en met hulp vanuit Geertruidenberg, de stad bij verrassing in. Het koningsgezinde garnizoen van Geertruidenberg werd geheel over de kling gejaagd (afb. 9).



9. Inname van Geertruidenberg in 1573.

1576: De koningsgezinden beraamden in 1576 een aanslag op de stad om deze weer in Spaanse handen te brengen. Daartoe zouden soldaten van hopman Enzenburg, aldaar in garnizoen, hen moeten helpen. Het voorgenomen verraad werd echter tijdig ontdekt, zodat de aanslag kon worden verijdeld.

1589: Het Engelse garnizoen in Geertruidenberg, bestaande uit 1500 voetknechten en 300 ruiters, sloeg in 1588 aan het muiten. Ondanks alle moeite van Staatse zijde om te voorkomen dat de Engelsen de stad zouden verkopen aan de Spanjaarden, en de bijna geslaagde poging van Prins Maurits om de

stad in te nemen, werd de stad toch aan de Spanjaarden uitgeleverd. Prins Maurits was door de onderhandelaars misleid en moest zich, mede door de regen, uit het moerassig gebied terugtrekken.

1591: De Spanse veldheer Allessandro Farnese, hertog van Parma, liet in 1591 Geertruidenberg versterken, daar het hem ter ore was gekomen dat Prins Maurits een aanval op de stad beraamde. Gelukkig voor de krijgsroem van de prins, besloot deze eerst Groningen aan te vallen.

1593: Op 28 maart 1593 verscheen Prins Maurits met 5000 man troepen onverwacht voor Geertruidenberg, dat een welhaast onneembare vesting was geworden door de vele regen en het omringende water en moerasland. De prins omsingelde de stad en legde uitgebreide vestingwerken aan om zich tegen aanvallen van buitenaf te beschermen. Intussen kreeg Prins Maurits nog versterking van vier Friese regimenten. De Spaanse veldheer graaf Pieter van Mansfelt kwam op 6 mei met zijn troepenmacht van 13.000 man aan op Den Hout, te laat om de stad te ontzetten. Op 25 juni besloot het stadsbestuur van Geertruidenberg zich aan de prins over te geven. De verovering kostte Prins Maurits 300 dode, 400 gewonden, 4300 kanonskogels en drie maanden beleg, waarin een onvoorstelbaar werk was verricht (afb. 10 en 11). Een klein vers uit 1593 verwoord in vier regels het verraad in 1589 en de heldendaad van Prins Maurits en zijn leger:

't Was hopeloos Philips! Geertruidenberg te winnen.
Van buiten door natuur, door moed versterkt van binnen.
Des kogt gij het met uw geld, hetgeen wij door dapperen vlijt herwinnen!
Geld en stad is Philips nu beide kwijt.



10. Belegering van Geertruidenberg door Prins Maurits, 1593.



11. Belegering van Geertruidenberg door Prins Maurits, 1593.

1597: In het najaar van 1597 trok aartshertog Albert van Oostenrijk met 800 man voetvolk en vier afdelingen ruiterij op naar Geertruidenberg om de stad bij verrassing in te nemen. De voorgenomen aanslag mislukte doordat tijdig bij een boer een onder het hooi verborgen wagen met ladders, om de stad te beklimmen, werd gevonden.

1600: De Brabander Fransoys de Province probeerde Geertruidenberg door verraad in Spaanse handen te brengen. Deze zou op voorstel en met medewerking van Anthony Schetz, baron van Grobbendonk, commandant van ’s-Hertogenbosch, zijn verraad uitvoeren. Het complot werd ontdekt en het verraad verijdeld. Fransoys werd veroordeeld tot het schavot om daar te worden onthoofd, daarna opengesneden en gevierendeeld. Het hoofd werd op een paal gezet, terwijl de vier overioge delen van zijn lichaam aan kettingen aan een galg werden gehangen ter afschrikking voor anderen.

1793: Tussen 26 en 28 februari 1793 sloten Franse troepen onder bevel van generaal Dumouriez Geertruidenberg in. De garnizoenscommandant van Geertruidenberg, de 80-jarige Zwitserse luitenant-generaal Henry Bedaulx, die weinig tegen de Fransen kon uitrichten, moest door onwil van werklieden, waardoor een totale inundatie van de polders rond Geertruidenberg was mislukt, zijn troepen terugtrekken tot de Koeschans (afb.12). Zodoende konden de Fransen op 1 maart bezit nemen van de Statendam, Drimmelen en de Noordenbosse Schans. De Franssen beschoten met hun artillerie onophoudelijk de stad waardoor niet langer te behouden bleek. Op 4 mei capituleerde Henry Bedaulx en trokken de Fransen Geertruidenberg binnen. Noodgedwongen moesten de Fransen op 8 april de stad en de Nederlanden weer verlaten omdat hun legers in Belgie reeds door de Geallieerden waren verslagen.



12. Troepen van het Franse Armée du Nord bij Steelhoven belegeren in 1793 Geertruidenberg.

1795: De Fransen keerden onder generaal Pichegru en het Bataafse Legioen onder bevel van Daendels weer terug naar ons land. Nu voor langere tijd. Geertruidenberg werd opnieuw belegerd. Op 17 januari eisten de Fransen de overgave, maar ook nu weigerde Henry Bedaulx de stad hieraan gevolg te geven. Doch de Fransen dulden geen uitstel en eisten op 19 januari onmiddellijke overgave. Binnen de stad werd krijgsraad gehouden en men oordeelde dat men een Franse bestorming niet kon doorstaan en werd besloten nog diezelfde dag te capituleren. Een lange periode Frans bewind volgde, maar ook Napoleon zou zijn Waterloo vinden zodat Geertruidenberg in 1813 weer van de Fransen werd verlost.

1940: Op 13 mei 1940 werd Geertruidenberg ingenomen door Duitse troepen. De bezettingsperiode duurde tot 5 november 1944 toen de stad door Poolse troepen werd bevrijd (afb. 13).

1944: In de zomer van 1944 beginnen de bezetters aan de westzijde van de stad versterkingen aan te brengen. De (overgebleven) oude vestingwerken krijgen daarin een functie (loopgraven en schuttersputten), tussen Statendam en de buitenvest, nabij de Oude Stadsweg, wordt dwars door de Emiliapolder een tankgracht (tankval) gegraven, aan het eind van de Venestraat worden twee vestinggrachten met elkaar verbonden, langs de wegen en in plantsoenen worden schuttersputten gegraven, de bruggen over de Donge worden ondermijnd en enkele penanten van de voormalige tolbrug worden opgeblazen.



13. Het gebruikelijke straatbeeld in Geertruidenberg tussen 13 mei 1940 en eind oktober 1944.

De wenselijkheid om de kasteelmuur van Geertruidenberg zichtbaar te maken
Het bovengronds zichtbaar maken van de oostelijke kasteelmuur aan het Wilhelminaplein, en de aansluiting daarvan op de reeds in het wegdek aangebrachte contouren (met details van secreet, torenopgang en waterput) (afb. 14) zal een verrijking zijn van het aantal bewaard gebleven historische artefacten (vestingwerken, militaire gebouwen, Fort Lunet) en ook een geweldige impuls betekenen om de historie van Hollands oudste stad over te dragen aan de huidige generatie en haar nakomelingen. Visuele historie laat diepere indrukken na dan het geschreven of gesproken woord. Daarom is een tastbaar historisch monument zo belangrijk.



14. In het wegdek aangebrachte contouren van de toren op de noordoosthoek van het kasteel.



Vlag van de gemeente Geertruidenberg